

Kapitalizmus volt-e a „létező szocializmus”?

Az 1917-tel kezdődő, a második világháború után Európa keleti részén kiszélesedő és a Szovjetunió megszűnésével lezáruló társadalmi kísérlet (az ún. „létező szocializmus”) megjelölésére nagyon különböző kategóriákat használtak, használnak.

– *Szocializmus*. Így szerepel pl. a „szocializmus egy országban”, „szocialista világrendszer” kifejezésekben.

– *Kommunizmus*. Ezzel az elnevezéssel főleg az apologetikus pártnyelvben, illetve az ellenséges elkötelezettségű ideologikus politikai és sajtónyelvben lehet találkozni.

– *Posztkapitalizmus*, posztkapitalista társadalom. Leginkább trockista kötődésű körökben fordul elő. Annak a tudatosítására szolgál, hogy nem tekintik sem kapitalizmusnak, sem szocializmusnak: olyan antikapitalizmus, amely nem jutott el új, önálló társadalmi berendezkedésig.

– *Átmeneti korszak* („politikai átmeneti időszak”), a szocializmus-hoz való politikai átmenet. Elméleti elemzésekben gyakori megnevezés. Lényege, hogy ellentétes (polgári és posztpolgári) tendenciák küzdelmeként értelmezik, amelyben a politikai hatalom az utóbbit, az újat segíti.

– Az *államszocializmus* kategóriát eredetileg teoretikus megközelítésekben használják, annak érdekében, hogy egyértelműen elhatárolják a fennállót az elméleti értelemben vett, civiltársadalmi (vagyis tanácsrendszerként, önszerveződésként, önkormányzásként felfogott) szocializmustól. (Megjegyzendő, hogy maga a „létező” jelző is arra utal, hogy a nem létező – elméleti értelemben vett – szocializmus-szal szemben, illetve helyett „létezik.”) A köznyelvben az 1990-es években honosodott meg.

– *Államkapitalizmus*. Szélesebb körökben inkább csak a történelmi kísérlet felszámolását követően elterjedő megnevezés. Egy jellegzetes példa. Teoretizáló baloldali angol politikusok hirdették 1990 táján: a

kísérlet bukásával annyi történt, hogy ezekben az országokban magánkapitalizmus váltotta föl az államkapitalizmust. A dolog pikantériája, hogy 1990-től olyanok körében is meghonosodott a kifejezés, akik egy elméleti értelemben vett szocializmus hívei, és a történelmi kísérlet (mint elvi lehetőség) lezárulását vereséggként élik meg. Nyelvi eszközzel (kategóriacserével) próbálják enyhíteni a kudarc, a veszteség érzését („savanyú a szőlő”).

*

A „létező szocializmusok” működését történelmileg tekintve két döntően fontos tényező határozza meg: a *gazdasági és kulturális elmaradottság*, illetve egy *antikapitalista ideológiai és mozgalmi tradíció*. Ennek megfelelően, egyidejűleg jelentkezik a nyugati országokhoz való felzárkózás igénye, valamint az a követelmény, hogy a hagyományos tőkés módszerek mellőzésével menjen végbe az ún. „eredeti szocialista felhalmozás”. Az eredmény: egy sajátos *antikapitalista tőkésítés*. Ezért nem meglepő, hogy a „létező szocializmus” újratermelési folyamatát duális szerkezetű funkcionális kötöttség jellemzi.

Struktúraelemzés esetén – nem kis mértékben az említett történelmi-genetikai meghatározottságok függvényeként – specifikus kettős követelmény mutatkozik: egyrészt a *gazdaságfejlesztés (felhalmozás)*, másrészt egyfajta *általános létbiztonság* megteremtésének (a legalapvetőbb fogyasztói igények általános, ezért központilag dotált, karitatív kielégítésének) feladata. A nemzetgazdaság felhalmozási (beruházási, műszaki fejlesztési, tartalékképzési stb.) funkciója előfeltételezi a fedezetül szolgáló többletérték (tőke) megtermelését és realizálását. E többletérték elvileg két úton hozható létre: 1. a dolgozók által végzett önkéntes többletmunka (közvetlen ellenszolgáltatás nélküli munka) formájában; 2. munka és tulajdon elválasztottsága esetén a dolgozóktól – indirekt vagy direkt módon – megkövetelt többletmunka (közvetlenül meg nem fizetett munka) formájában. A második esetben a termelési eszközök – ökonomiailag tekintve – magántulajdonként (állami magántulajdonként) működnek: a termelési folyamat egészét (így annak tartalmát) a dolgozóktól elkülönült intézmények határozzák meg. A többletértéket előállító bérmunkások alkalmazása – a gazdasági funkció szempontjából – a tőkeviszonnyal analóg. (Bérmunkás mindenki – így a mérnök, a gazdaságirányító stb. is –, aki bérmunkásfunkciót lát el: bármily csekély mértékben, akár közvetetten, részt vesz a nemzetgazdasági szintű többletérték létrehozásában!)

A gazdasági-gazdálkodói megfontolások növekedésorientált stratégiát írnak elő, aminek célja – végső soron – megegyezik a klasszikus öntörvényű piacgazdaság céljaival. De a „létező szocializmusban” a gazdasági növekedés eszközeként csak részben a piaci, részben viszont adminisztratív eljárások jönnek számításba. Az ökonómiai folyamatokat gyakorlatilag egy korántsem önszabályozó, hanem erősen korlátozott működésű, *adminisztratív piac* közvetíti, amelyben sem a munkaerőpiac, sem az árupiac immanens logikája nem érvényesül szabadon. A piaci mozgásokat az értéktörvény nem általánosan szabályozza, de a keresletnek és a kínálatnak többnyire befolyása van az árak alakulására. Tehát – jóllehet csak korlátozottan érvényesülnek a piac törvényszerűségei – a piaci viszonyok szerepe a gazdasági folyamatokban részlegesen megőrződik. Növekedésorientáltság és adminisztratív szabályozott piac együttélésének kettős következménye van. 1. Növeli a gazdasági lehetőségeket, hogy a nemzeti erőforrásoknak csaknem egészét mozgósítani képes állam tevékenysége helyettesíti a vállalkozók gazdálkodói funkcióját. 2. Rontja a gazdaságossági mutatókat, hogy az állami közhatalom – mint a társadalmi termelési eszközök monopoltulajdonosa – nincs rákényszerítve a termelékenység optimális növelésére, illetve az önköltség minimalizálásra.

A nemzetgazdasági szinten jelentkező többletérték részben direkt állami, részben vállalati-szövetkezeti, részben magánvállalkozói nyereségek formájában képződik. Az ökonómiai értelemben termelő (azaz a nemzetgazdaság egésze számára többletbevételt biztosító, ezáltal a nemzetgazdaságot fejlesztő) tevékenységet végző bérmunkások használati javak (termelési eszközök, fogyasztási cikkek, szolgáltatások) előállításával egyúttal többletértéket is termelnek. A többletérték felhasználásáról, fejlesztésre, illetve felélésre (nem termelő foglalkozások finanszírozása, szociális helyzetek kompenzálása stb.) történő elosztásáról nem a dolgozók döntenek. A vállalati és magánnyereség túlnyomó részét az állami közhatalom elvonja – döntően ez alkotja az állami költségvetés fedezetét. A nyereségek egy kisebbik hányadát nyereségrészesedésként osztják fel, illetve – magánvállalkozás esetében – a vállalkozónál marad.

Főképpen a gazdasági-kulturális elmaradottság, alulfejlettség magyarázza, hogy a „létező szocializmus” országaiban a hatalomátvételt követően a kapitalizmusnak elsősorban bizonyos humán szempontokra hivatkozó ideológiai és gyakorlati kritikája kerül előtérbe. Ez olyan tényezők ellen irányul, mint a tőkés magántulajdon, az

osztály-kizsákmányolás, a társadalmi igazságtalanság (egyenlőtlen-ség). E bírálatokban elsődlegesen nem a tőkés rendszer gazdasági meghaladásának célkitűzése fogalmazódik meg: középpontban a pusztá kapitalizmusellenesség áll. Sőt, ez a humanista ideológiájú antikapitalizmus egyfajta „ökonómiaellenességet” is jelent. A piaczgazdaság módszereinek elutasítása, tagadása itt sokszor azonossá válik az általában vett termelékenységi, hatékonysági kritériumok háttérbe szorulásával. Az emberi szempontok, humán elvek nevében történő érvelés végső fokon a gazdasági-gazdaságossági megfontolásokkal való elvont ellentétként rögződik.

Az említett országokban tehát egyszerre (illetve a kettős – ökonómiai és ideológiai – kötöttség miatt egymástól elválaszthatatlanul) jelentkezik a kapitalizmuspótló gazdasági (tőkésítési) feladatok végrehajtásának követelménye és az ennek ellentmondó antikapitalista ideológia, valamint gyakorlat. A gazdaság hagyományos logikájából szervesen következne egy sor olyan jelenség, mint a termelékenységszervezés, a nyereségek maximalizálására való törekvés, a fizetőképes szükségletek (akár luxusigények) preferálása stb. Bizonyos ideológiai elvek viszont – az emberi szempontok elsőbbségének nevében – kizárják, hogy egy tisztán ökonómiai (közvetlen gazdaságossági, nyereségvezérelt) racionalitás logikája érvényesüljön. Ezek a humán szempontok az alapszükségletek általános kielégítését, a teljes foglalkoztatottság (részben mesterséges, erősen gazdaságtalan állásteremtés révén történő) biztosítását, a közszükségleti cikkek, egészségügy, oktatás állami dotálását és ezekhez hasonló intézkedések végrehajtását írják elő. Az ideológiai célkitűzések a társadalmi igazságosságra, általános érdekre hivatkoznak az egyéni és csoportérdekkel szemben – igyekezve ez utóbbiak érvényesítését különböző eszközökkel visszaszorítani.

A nemzeti javak felhalmozás-orientált, illetve ideológiailag motivált (szociális-jóléti) felhasználása alapvetően eltérő megfontolások szerint történik: a kétféle tevékenység immanens logikája ütközik egymással. Mivel a felhalmozás és a karitativitást igénylő olcsó szükséglet-kielégítés feladata egymással ellentétes gazdálkodási eljárást feltételez, ellátásukra szükségképpen más intézménytípus alakul ki. A két alapvető funkció között létrejött „munkamegosztás” következtében két különböző integráció (közösség) szerveződik – a társadalmasodás eltérő formáit képviselve. Azt a tőkésítési logikát követő integrációt, amely – nemzetgazdasági szintű többlettérték előállításával – a felhalmozás alapfeltételéről gondoskodik, elterjedt szóhasználatul *tőkeközösség* néven fogalom össze.

A tőkeközösség – a mindenkori adminisztratív korlátokon belül – a piac (a munkaerőpiac és az árupiac) közvetítésével, pénzkapcsolatok által létesít társadalmi összefüggésrendszert az egyének között. E közösség tagjának az számít, aki részt vesz a nemzeti tőke gyarapításában, és ezért bér jellegű vagy nyereség jellegű jövedelemre tesz szert. (Az egyének és intézmények közötti gazdasági jellegű kapcsolatok garantálják a bérmunkaviszonynak mint a társadalmasodás ökonómiai közvetítettségű formájának fennmaradását.) A tőkeközösségnek nevezett integráció tehát nem a jövedelmek tőkeeredete, hanem nemzeti tőkefunkciója alapján szerveződik.

A többletértéket létrehozó bérmunkás munkavállalóként, gazdasági magánegyénként válik a tőkeközösség tagjává. Mint az ökonómiai növekedésre szerveződő tőkeközösség tagja munkabért kap, így módja nyílik arra, hogy vásárlóként bekapcsolódjon az árupiac működésébe. Az állami tulajdonban levő termelési eszközök produktív tőkeként való hasznosításán – mint primer formán – túl a nyereségorientált tevékenységek további változatai (kereskedelmi, banki, szövetkezeti tevékenység, idegenforgalom, magánszektor stb.) szintén növelik a nemzetgazdaság bevételeit. Mivel az ezeken a területeken dolgozók is gyarapítják az állami forrásokat, szintén megjelennek a nemzeti tőkeközösség tagjaiként.

Az ideológiai elvekből a tőkeközösségtől eltérő megfontolások adódnak, ezért a tőkeközösség mellett szükségképpen kialakul és a karitatív állami újraelosztás következtében folyamatosan újratermelődik egy másfajta integráció is.

Az ideológiai szempontok címzettjei nem a munkavállaló magánegyének, hanem a társadalmi-politikai rendszer normatíváit betartó állampolgárok. Ők – a kialakult ideológiai és gyakorlati tradícióknak megfelelően – igényt formálhatnak (egyebek mellett) a következőkre:

- viszonylagos gazdasági és társadalmi egyenlőség megvalósítása;
- viszonylagos anyagi és kulturális esélyegyenlőség megteremtése;
- a munkához való jog mindenki számára történő biztosítása;
- a legalapvetőbb fogyasztói szükségletek központilag dotált kiellégítése;
- bizonyos kollektív szolgáltatások (egészségügy, oktatás) ingyenes – vagy legalább kvázi ingyenes – ellátása;
- a gyermekekről, öregekről és betegekről való társadalmi gondoskodás.

A felsorolt individuális és csoportigények – nyílt vagy rejtett csatornák révén történő – képvisellete azokra a történelmileg részben vál-

tozó, cserélődő intézményekre (szakszervezet, párt, különböző jóléti és kulturális intézmények stb.) hárul, amelyek a termelési eszközök kollektív tulajdonára hivatkozva, a deklarált antikapitalista ideológia elveit képviselik. Ezek a szervezetek a tőkeközösséggel szemben (ugyanakkor annak létezését elfogadva és eredményességére támaszkodva) működtetnek valamiféle többé-kevésbé intézményesült *szociális közösséget*, amely az említett szempontok nevében arra törekszik, hogy a tőkeközösség és a felhalmozási kritériumok megkerülésével társadalmassítson. Ennek megfelelően a piaci logika érvényesülését gyakorlatilag is keresztezik bizonyos ideológiai megfontolások. A fenti értelemben vett szociális közösség igyekszik beavatkozni az ökonómiai folyamatokba: a tőkeközösség logikájának szabad érvényesülését a jövedelmek és az árak befolyásával (juttatások, kvázi ingyenes szolgáltatások, dotációk stb. kikényszerítésével) korlátozza.² Ezáltal – áttételes módon – fizetőképessé teszi magát: mintegy a fizetőképesség tőkeeredetű formája mellett annak szociális eredetű formáját létrehozva. A szociális közösségbe mindazok beletartoznak, akik bármilyen formájú társadalmi juttatásban (központilag támogatott áru-, illetve teljesen ingyenes javak fogyasztásában) részesednek. Tehát gyakorlatilag ide sorolódik minden állampolgár (sőt – paradox módon – a dotált árut vásárló, szolgáltatást igénybe vevő külföldi is).

A szociális közösség lényegében nem termelő, nem gazdálkodó, hanem elosztási (újraelosztási) közösségként funkcionál – a társadalmasodásnak egy sajátos, „ideológiai” bázisú, karitatív formáját megvalósítva. Ennek létezését (az állami közhatalom szociális-jóléti kiadásait) indokolatlan lenne pusztán kormányzati jóindulatra visszavezetni. A szociális-jóléti kiadások mögött fel kell tételezni bizonyos társadalmi erőt (szociológiai tényezőt). Míg az állami közhatalmat működtető kormányzat számára a tőkeközösség teremti elő a tevékenységéhez szükséges anyagi alapot, addig társadalmi bázisát, tömegbázisát elsősorban a szociális közösség folyamatos újratermelődése biztosítja. Az állami közhatalom tehát kettős kötöttségű: mindkét közösség szempontjait kénytelen figyelembe venni, ugyanakkor – értelemszerűen – mindkét közösség törekvéseit korlátozni.

A korábbi fejtegetésekből kitűnik, hogy tőkeközösség és szociális közösség működésének logikája alapvetően eltérő – így együttélésük szükségképpen nem szervesül, hanem egymás melletti, egymást kiegészítő marad. Ebből viszont állandó konfliktushelyzet származik, és a pillanatnyi erőviszonyok döntenek el, hogy valamely konkrét kérdésben éppen melyik elv preferálódik, és milyen mértékben.

Az államot gyakorlatilag irányító kormányzati hatalom a mindenkori erőviszonyok függvényében teremt relatív összhangot, ismétlődő kompromisszumokat a két közösség konfliktusában. Kizárt azonban, hogy stabil mozgásformát, harmonikus egyensúlyi állapotot hozzon létre az ellentétes logikájú elvek érvényesítése számára: a felhalmozás-orientált termelési és az ideológiai (szociális) megindoklású elosztási igények, a sajátosan ökonómiai és a különböző karitatív, szociális intézmények csak egymás rovására, a másik logikájának tagadása árán képesek létezni.

Ugyanakkor a két közösségnek nemcsak konfliktusa, hanem egymásra utaltsága is nyilvánvaló. Ez az összefüggés lehetőséget ad arra, hogy az állami közhatalom számottevő mértékben leváljon mindkét közösség közvetlen logikájáról, és tevékenysége mindenekelőtt a rendszer egészének konszolidálására, politikai stabilizálására irányuljon. E funkciója következtében nagymérvű függetlenségre tesz szert mindkét, szociológiailag behatárolható közösséggel (ezek szempontjaival, normatíváival) szemben, és relatíve önálló, harmadik alapvető struktúráképző tényezőként jelenik meg a társadalmi palettán.

Az *állami közhatalom* (a kormányzati hatalom) olyan társadalompolitikát folytat, amely egyidejűleg képviseli – egy határig figyelembe veszi és részlegesen érvényre juttatja – mindkét közösség szempontjait (ezért sem kielégítő a társadalmi újratermelési folyamat szerkezetét gazdaság és politika – a bennük tapasztalható funkciómegoszlásoktól elvonatkoztató – kettősségével magyarázni). A hagyományos állami tevékenységek mellett egyfajta egyensúlyozó, a két közösség törekvései között aktuális egyensúlyt teremtő szerepet is játszik. Ennek megfelelően igyekszik ellátni a társadalmi-politikai rendszer újratermelését szolgáló funkciók két típusát: 1. a jogrend, közigazgatás, honvédelem, rendfenntartás stb. hagyományos teendőit; 2. külön gazdasági és külön szociálpolitikai jellegű intézmények létrehozásával (illetve fenntartási költségeinek fedezésével) a két közösség együttélésének biztosítását.

Külön ki kell térni a rendszer állampolgári legitimálásának kérdésére. Fontos kiemelni, hogy az állami redistribúciós tevékenység rendelkezik egy sajátos funkcióval: hatalomlegitimáló szerepe is van. A „létező szocializmusokban” a hatalomátvétel után – a gazdasági elmaradottságból, háborús pusztításokból stb. következőn – nincs mód a gazdasági-jóléti (széles skálájú tömegfogyasztás biztosítása révén való) legitimációra, ezért szükségképpen szinte kizárólagos jelentőségre tesz szert a *szociális-ideológiai legitimálás*. A társadalmi

igazságosság, illetve szociális biztonság hangoztatása és a legelemibb szükségletek általános kielégítése, valamint a történelmi távlatokra és küldetésstudatra való hivatkozás jelentősen hozzájárul egyfajta társadalmi tömegbázis kialakításához. Ugyanakkor nem téveszthető szem elől, hogy mivel végső soron a tőkeközösség teljesítménye „fizeti meg” a szociális-ideológiai célkitűzések árát, a későbbiekben a rendszer konzerválására törekvő politikai vezetés a fogyasztási igények kielégítésének feladatához kénytelen gazdasági reformokat (technokratikus szakszerűséget) is „segítségül hívni”.

Tőkeközösség és szociális közösség egyidejű szolgálata magával hozza a kormányzat jelentős mértékű önállósulását – hatalmának megnövekedését. Autonóm mozgástere, cselekvési szabadsága következtében lehetősége nyílik a maga partikuláris elképzeléseit is erőteljesen képviselni, saját különérdekeit általános társadalmi érdekként megjeleníteni és érvényre juttatni – így ezeknek megfelelő tevékenységeket kialakítani és javadalmazni. A politikai vezetés (minthogy többnyire egypártrendszerrel lévén szó: a pártvezetés) magától értendő módon igyekszik saját pozícióját (ezért ennek feltételeként a rendszer közhatalmi struktúráját) stabilizálni, konzerválni – hiszen „abból él”, hogy többé-kevésbé ellátja ez utóbbi feladatot. Az állami közhatalom működtetésében a kétfajta stabilizációs törekvés egybeesődik.

A *kormányzati hatalom* jelentős autonómiája kitágítja e hatalom játékkerét. A közhatalom történelmi megragadását követően a politikai vezetés *nagyfokú függetlensége* módot ad a legkülönbözőbb társadalmi területek (illetve folyamatok) ideológiai megindoklású szervezésére. Ennek megfelelően az a jellemző, hogy az állami közhatalmat működtető kormányzat kihasználja a szociális közösség szempontjainak (illetve az ezekkel konvergáló pártideológiának) a képviselésében rejlő lehetőségeket. A *társadalmi folyamatok mindenoldalú átideologizálásának* – a hatalomlegitimálás mellett – alapvető szociálpedagógiai funkciója, hogy elősegítse a termelésre való mozgósítást: a kormányzat – a hivatalos ideológia függvényében – közvetlen erőszakos módszereket alkalmaz többletértékek előállítására érdekében. Ennek pragmatikus eszköze, hogy az állam közhatalmi tevékenysége döntő mértékben alárendelődik a tényleges kormányzást végző, hatalmat centralizáló pártnak. (E gyakorlat megnevezésére általánosan elterjedt a „sztálinizmus” kifejezés.)

A későbbiekben, a gazdasági konszolidáció időszakában azonban már elégtelennek bizonyulnak a korábbi legitimációs eszközök. A nemzeti jövődolgozat növekedésével párhuzamosan előtérbe kerül az

életszínvonal emelésére való törekvés: a magánfogyasztás piaci lehetőségeivel (a differenciáltabb áruválasztékkal és a magánszolgáltatások rendszerével) történő legitimálás. Az új típusú legitimáció számottevően kiszélesíti a kormányzat manőverezési horizontját. A rövid távú gazdasági növekedés elsősorban pragmatikus szakszerűséget igényel – hagyományos ideológiai alátámasztásra kevéssé van szüksége. Ennek megfelelően a kormányzati tevékenység jelentős mértékben emancipálódik az ideológiától (felszabadul az ideológiai kontroll alól): jórészt a javuló életszínvonal következtében a szociális közösség szempontjainak gyakorlati figyelembevétele lényegében a hatalmi logika által indokolt mértékre redukálódik. Bekövetkezik a társadalmi szférák (jogi, tudományos, művészeti, gazdasági, politikai stb. gyakorlat) jelentős dezideologizálása – a fogyasztási lehetőségek gyarapodása önmagában is biztosítani tudja a bérmunkaviszony permanens újratermelődését. A politikai intézkedések direkt *átideologizálása*, majd *dezideologizálása* (a korábbi ideológiai preferenciarendszer gyakorlati elhagyása) a társadalmi *folyamatok átpolitizálásának* – történelmileg változó – adekvát eszköze. Ennek az átpolitizálásnak a formaváltásai végső soron a „létező szocializmus” történelmi etapjait követik, képezik le.

A Sztálin utáni egész időszak kormányzástörténetét szokás a káderelit és egy reformer technokrata elit (szemléletességre törekvő illusztrációval, a rinocéroszok és a hódok) közötti pozícióharcként jellemezni. E folyamat tendenciájának – nem minden országban egyformán érvényesülő – logikája behatárolható az alábbi absztrakt sémával:

1. A káderelit (pártbürokrácia) egyeduralma.
2. A káderbürokrácia túlsúlyának megtörése érdekében egy *egyensúlyozó centrum* beengedi-behívja a hatalomba (a pártvezetésbe, politikai elitbe) a technokrata bürokrácia képviselőit.
3. A szociálpolitikai legitimáció funkciójának elsorvadásával párhuzamosan lényegében megtörténik a hagyományos *káderbürokrácia kiszorítása*, amivel egyidejűleg az egyensúlyozó centrumnak is megszűnik a politikai szerepe (hatalmi létalapja).

A folytonosságra rámutató hatalomtechnikai összefüggés kiemelt jelentőséggel bír a „létező szocializmus” történetének értelmezésében. Annyira, hogy egyes irányzatok a markánsabb átalakulásokat nem is a rendszer immanens logikájával magyarázzák, hanem közvetlenül a politikai elit hatalmi logikájából vezetik le. Eszerint, mind az

1951-es sztálini reform, mind a „hruscsovizmus” (az 1960-as évek gazdasági reformjai) egyazon folyamat szerves lépései: más-más körülmények között a *sztálinista gyökerű* tartalom alkalmazásai az új helyzetre. Ezért az 1990 körüli politikai változást nem is valamilyen új rendszer létrehozásának (rendszerváltozásnak), hanem pusztán *rendszer-átalakításnak*, szereplőcserének, szereplőváltásnak (a régi rendszer szerves folytatásának: pártrendszerből pártrendszerbe, adminisztratív piacgazdaságból adminisztratív piacgazdaságba stb.) tekintik, és a hierarchikusan elkülönülő politikai elit strukturálisan kiváltságos hatalmi logikájából értelmezve (mint a sztálinista struktúra újabb alakját, formaváltozását) reformsztálinizmusnak,³ polgári demokratikus neosztálinizmusnak⁴ stb. nevezik.

*

Az 1980-as években a kelet-európai politikai fordulat előkészítésén munkálkodók körében megfogalmazták, hogy a változtatással olyan rendszer megteremtése a céljuk, amelyben – a magától értetődő többpártrendszer mellett – helyet kap nemcsak a szabad piacgazdaság, hanem a piacgazdaság kárvallottainak segítése is. Nem nehéz észrevenni, hogy ez a tömör program a Nyugaton ismert *jóléti kapitalizmus* két fontos pillérére utal: a gazdaságosságra és egyfajta szociális szempontú társadalmi humánusra.

A modern nyugati rendszerek (az ún. jóléti állam, fogyasztói kapitalizmus) működését tanulmányozva azt látjuk, hogy azok szerkezete – a „létező szocializmuséhoz” hasonlóan – nem homogén: megtalálható benne a gazdasági (nevezetesen a piaci) racionalításra való törekvés és bizonyos szociális megfontolások figyelembevétele. Ez a többszempontúság lényegében abból fakad, hogy egyaránt gondoskodni kell a profitorientált tőkés tradíció érvényesülésének feltételeiről (felhalmozás-centrizmus) és ellátni speciális állampolgári igények képviselését.

A gazdasági növekedés hatékony gazdálkodást követel, aminek lehetőségét elsősorban a tőkés vállalkozások profitmaximalizálásra törekvő beállítódása alapozza meg. Ugyanakkor nem lenne kielégítő magyarázat pusztán kormányzati jóindulatra visszavezetni azt, hogy a jóléti kapitalizmusban a felhalmozási-fejlesztési tendencia mellett humán (szociális) szempontok is érvényesülnek.

A rendszer sikeres újratermelése számára csak az egyik tényező a mindenkor nyereség. A tőkés vállalkozások *profitmaximalizálásra* törekvő tevékenysége szükségképpen együtt jár a társadalmi egyen-

lőtlenség, gazdasági alávetettség, kizsákmányolás elleni tiltakozás erősödésével és intézményesülésével. Különböző szervezetek lépnek fel például annak érdekében, hogy emelkedjenek a bérek, csökkenjen a munkaidő, javuljanak a munkakörülmények. A kapitalista rendszer egészének biztonsága (így a profitorientált termelés folyamatossága) a tiltakozások által veszélyeztetett működési feltételek megvédését is megköveteli. Konkrétan: olyan jogi-intézményi környezet meglétét, amely a tőkés vállalkozás számára tartós garanciákat teremt. Ezt a környezetet az állami szabályozás biztosítja – egyebek mellett a közvetlen tőkelogika (a profitmaximalizálás) szabad érvényesülésének politikai korlátozásával. Az egyéni tőkék „mohóságának” állami eszközökkel való fékezése az *össztőke (a rendszer) hosszabb távú biztonsága*, a rendszer stabilitása érdekében történik.

A modern tőkésállam egyik alapvető feladata a nyereséget termelő bérmunkás és a nyereséget elsajátító tőkés érdekellentétének politikai kezelése, aminek következtében a tőke és a bérmunka (a tőkések és a bérmunkások osztálya) között egy sajátos együttélési forma alakul ki. A strukturális végeredmény olyan *osztálykompromisszum* megteremtése, amely hozzávetőleges politikai egyensúlyhoz és viszonylagos társadalmi békéhez vezet.

*

Az ún. jóléti kapitalizmus és a „létező szocializmus” működésében is duális alapstruktúra jött létre, ami a gazdaságfejlesztésnek (felhalmozás), valamint egy viszonylagos szociális biztonság megteremtésének együttes feladatából származik. Talán nem túlzás az a következtetés, hogy a modern kapitalizmus társadalmi alapszerkezete szintén behatárolható tőkeközösség és szociális közösség kettősségével.

A két rendszer működésében számos hasonlóság tapasztalható:

- van bérmunka (vannak bérmunkások);
- a bérmunkások nem önkéntesen végeznek többletmunkát – amit hagyományosan értéktöbblet (végső fokon tőke) termelésének neveznek;
- nem a termelést végző bérmunkások döntenek többletmunkájuk eredményének a felhasználásáról (ezt hagyományosan kizsákmányolásnak nevezik);
- történelmük során egyaránt megkerülhetetlen mind a felhalmozási, mind valamiféle redisztributív szociális funkció ellátása, valamint e két funkció ellentétének kialakulása;

– kimutatható továbbá a két funkció (illetve a mögöttük álló közösség) egymásra utaltsága, egymás működését támogató, „finanszírozó” jellege, aminek kivitelezésében nélkülözhetetlen szerep jut az egyensúlyteremtésre irányuló állami politikának.

A jóléti kapitalizmus és a „létező szocializmus” működésének alapszerkezete tehát a lényegyet tekintve hasonló – de e szerkezet történelmi kialakulásának folyamata ellentétes irányú. Míg a kapitalizmusban döntően a gazdaság működőképességének folyamatossá tétele miatt válik szükségessé az állami „rásegítés”, addig az elmaradott bázisra épült „létező szocializmusokban” – egy történelmi folyamatban – a politikai-hatalmi rendszer fenntartásának, konzerválásának érdekében történik meg bizonyos gazdasági-gazdaságossági szempontok felértékelődése. A történelmi út logikája eltérő, de az eredmény – strukturálisan – azonos.

*

Régi mozgalmi törekvés és jelszó a „*munka felszabadítása*”. A „létező szocializmus” története során erre nem került sor. A bérmunkásként alkalmazott termelők egyik feladatává tették, hogy ne csak terméket, hanem többletértéket is előállítsanak, és a dolgozóknak lényegében nem volt beleszólásuk sem tevékenységük céljába, sem munkaidejük beosztásába, munkájuk megszervezésébe. Ez a munkahelyi helyzet (a bérmunkáslét) – a kapitalizmushoz hasonlóan – eltorlaszolta az utat a „munka felszabadítása” előtt. Ugyanakkor ezen országok központi költségvetésében nagyságrendekkel nagyobb százalékot tettek ki oktatási, kulturális, egészségügyi, szociális kiadások, mint a velük azonos gazdasági szinten álló tőkés államokéban. Ez azt mutatja, hogy itt kezdettől fogva valamiféle *köztulajdoni jelleg* is érvényesült a többletérték felhasználásában: annak egy része visszakerült az előállítóihoz, akiknek módjában állt jelentős hányadát a bérjövedelemtől eltérő formákban – individuális, illetve kollektív juttatásokként – visszakapni. Jóllehet e kínálatok központi kijelölésére nem volt érdemi befolyásuk, mégis fontos következmény: a könnyen elérhető kulturális javak, tanulási, továbbképzési, önképzési lehetőségek társadalmi szinten *ösztönzést* adtak az egyéni *szabadidő* bizonyos területének a „*felszabadítására*” (képesztfejlesztés, kreatív tevékenység stb.).

*

Ide kívánczik egy zárójeles megjegyzés. Magyarországon a hatvanas években több kísérlet történt egy történelmi válaszá, az „optimalizá-

lás vagy humanizálás” reformalternatívájának elméleti tudatosítására, amely kísérlet különböző nyelvi formákban nyomatékosította egy ökonómiai racionalitásból, illetve az emberek szükségleteiből való kiindulás különbségét.⁵ Ellentétük kibékíthetelensége markánsan kifejezve: „lehetetlen egy zárt, konzisztens társadalmi-gazdasági normatív elmélet megalkotása, amely ellentmondás nélkül érvényre juttatna egy politikai-etikai értékrendet, és ugyanakkor biztosítaná a gazdálkodás hatékonyságát.”⁶

A nyolcvanas évek elején több írásomban⁷ foglalkoztam azzal, hogy e megfogalmazott dichotómia ellenére *emberi és gazdaságossági szempontok érvényesítése* nem szükségképpen vezet antagonizmushoz – sőt, bizonyos társadalmi kapcsolatrendszer esetén a két törekvés *összebékíthető*. Kifejtett nézetem szerint, a hivatkozott képzet lényegében azért keletkezik, mert egy bizonyos fajta gazdaságosságot és bizonyos fajta humánumot állítunk szembe egymással. Így azonban valójában nem gazdaságosság és humánum ellentétével, hanem csupán részrendszerként (ún. társadalmi alrendszerként) elkülönített közvetlen (ezáltal redukált) gazdasági racionalitás és elkülönített hatalmi-politikai racionalitás ellentétével – valamint az ebből következő antihumánus gazdasági racionalitás és gazdaságtalan (karitatív) humánum jellemzőinek ellentétével – van dolgunk. Látni kell azonban, hogy ebben a formában mindkét szempont elvontan, részlegesen jelenik meg. Nem nehéz észrevenni, hogy gazdaság- és szociálpolitika konfliktusa (mind a „létező szocializmusban”, mind a jóléti kapitalizmusokban) gazdaságosság és humánum szétválasztásából (a gazdasági racionalitásnak a humán szempontokkal való szembeállításából) ered.

Feltűnő, hogy az államilag preferált humán szempontok közül kimarad a társadalmi önszervezés lehetősége, és az így keletkező ürbe nyomul be a társadalmi feszültségek bürokratikus kezelése: az autonóm emberi aktivitás, öntevékeny megoldások kiiktatása miatt válik szükségessé egy – elméleti nézőpontból – „pótcselekvés”: a karitatív (szociális) kompenzálás. Mind a jóléti kapitalizmusra, mind a „létező szocializmusra” jellemző, hogy csak a politikai és szakértői bürokráciának alárendelt szerepet kap benne az ember (az ösztársadalmi tevékenység lehetséges alanyaként felfogott ember). Úgymond: a buta (hozzá nem értő) és lusta munkások öngazgatása helyett – az ő érdekükben is – a politikai vezetők, illetve a technokrata szakértelem okosságának kell az embereket igazgatni. Ebben a megközelítésbe – értelemszerűen – nem fér bele a *társadalmi önszervezés szabadsága*.

Antihumánus gazdasági racionalitás és gazdaságtalan humánium fogalmilag összetartozik: egyazon ellentét két – egymástól elválaszthatatlan – oldala. Ezen a bázison szükségképpen elsőbbséget kell kapnia az emberekkel szemben vagy az államnak, vagy a gazdaságnak (mint piacgazdaságnak) – illetve a kettő kombinációjának. Aki piacgazdaságot akar, az – tudatosan vagy szándékolatlanul – a bürokratikus, adminisztratív állam létezését is pártolja. Aki centralizált állami hatalmat akar, az – egy történelmi folyamatban – kénytelen a piacgazdaságot is támogatni. E következtetést alátámasztó gyakorlati bizonyíték, hogy az elkülönült államhatalmat és piacgazdaságot kombináló kapitalizmus és létező szocializmus közös történelmi tendenciája a működés duális alapszerkezete. E dualitás feloldására csak átfogó (gazdaságosságot és humánumot egyidejűleg figyelembe vevő, közös nevezőre hozó) koncepció (illetve gyakorlat) adhat esélyt. Egy komplex, átfogó megközelítésben sem a gazdaságnak (piac) sem a politikának (állam) nincs elsőbbsége. Velük szembeni elsőbbsége a termelést a – hosszú távú – fogyasztás érdekében szervező, együttműködő embereknek van.

*

A „létező szocializmus” és a jóléti (fogyasztói) kapitalizmus működése közötti szerkezeti hasonlóság kimutatása után megvizsgálandó, hogy – az életszínvonalbeli eltérésen túl – vannak-e lényegi különbségek a két rendszer között. A kérdést szemügyre véve több olyan összefüggés mutatkozik, amely – annak ellenére, hogy egy 1992-es előadásomban magam is használtam a szociális államkapitalizmus kifejezést⁸ – megkérdőjelezi a „létező szocializmus” kapitalizmusként való megnevezését. Néhány jelentősebb:

1. A tőkés országok ideológiai legitimálása döntően gazdasági: a racionális termelésen alapuló növekedéssel (és ezzel összefüggésben az életszínvonal emelkedésével) igazolják a rendszert. A „létező szocializmus” esetében más a helyzet. Ez a történelmi kísérlet alapvetően gazdaságilag elmaradott országokban kezdődött. Olyan országokban, amelyek a tőkés Nyugattal szemben – ökonómiai mércén mérve – nem versenyképesek. Gazdasági szempontú társadalmi legitimálásuk – bár történetük során keletkeztek utolérés-ideológiák – ezért sem jöhetett szóba. Korántsem véletlen, hogy erre a célra elsősorban szociális szempontú ideológiával élnek: az állampolgárok – politikai eszközökkel megteremtett – megélhetési biztonságára hivatkoznak. Ha a kapitalizmus esetében gazdasági, akkor itt elsősorban szociális-ideológiai legitimációról van szó.

Bármily problematikus elméletileg egy ilyen *szociális legitimáció*, mégis elsősorban ennek a következménye, hogy a „létező szocializmus” nem csak negatív nyomot hagyott maga után. Felmérések azt mutatják, hogy – Sztálin, Kádár stb. személyét és korszakát a vérengzések és megtorlások (valamint az ezek leleplezésén szorgoskodó tömegmédiá tematizáló gyakorlata) ellenére – a mai lakosság nagyobb százaléka összességében inkább pozitívan ítéli meg. A „létező szocializmusról” nemcsak a benne élők jelentős részében (az úgymond „nosztalgiazókban”) maradt meg inkább a kedvező vonások emléke, hanem később született fiatalok között is él róla a létbiztonság, garantált munkahely, megbízható egészségügyi ellátás, olcsó alapszükségleti és kulturális cikkek stb. képe.

2. Az alkotmányban – állami, illetve szövetkezeti formájú – köztulajdonnak nyilvánított termelési eszköz *nem privatizálható*. E specifikum elméleti-jogi jelentőségét emeli ki például az alábbi jellegzetes megfogalmazás: a „létező szocializmusok” „a magántulajdon intézménye nélkül működnek, következésképpen, legalábbis a döntő ismérv szerint, szocialistának tekinthetők”.⁹

3. Megkülönböztető sajátossága a tőkés rendszernek a végső határt nem ismerő, állandó gazdasági növekedés, felhalmozás tendenciája. E tendencia érvényesülésének meghatározó területe a termelés. (Többlettermelés nélkül a tőkék improduktív, járulékos – kereskedelmi, banki – formái életképtelenek.) Minden kapitalizmusban jellegzetes eszköze a felhalmozásnak a profitmaximalizálásra való törekvés. E funkció elsődleges alanya a tulajdonos vállalkozó. A tőkés vállalkozó – legyen szó magántulajdonról vagy csoporttulajdonról – a felhalmozás funkciójának hordozója. Profitmaximalizáló igyekezetében a tőke immanens logikáját képviseli – végső soron a tőke megszemélyesüléseként viselkedik. A „létező szocializmusban” szintén fontos szempont a felhalmozás, de jellemzi-e a rendszert profitmaximalizálásra való törekvés? (Létezik-e benne a tőkefunkciónak ilyen megszemélyesülése?) Alapvető eltérés, hogy itt a rendszer szintjén nem találkozunk profitmaximalizálási tendenciával – *az állami közhatalom nem tekinthető a tőkefunkció megszemélyesítőjének*. Nem is találkozhatunk profitmaximalizálással, hiszen a „létező szocializmusban” a termelési és a – legitimálásnak alávetett – szociális (azaz karitatív elosztási) feladat nem válik teljesen ketté, végső fokon nem különül el egymástól. A „felhalmozásellenes” szociális szempont be van ágyazva magába a termelésbe, a felhalmozásba.

4. Míg tehát a kapitalizmusban funkcionálisan elkülönül a termelés (bizonytalan piacra termelés) és a termékelosztás fázisa, addig a „létező szocializmusban” – az átfogó állami társadalompolitika következtében – a két funkció strukturálisan összeér, gyakran egybefolyik. Mivel ez utóbbiban a rendszer gyakorlati legitimálása szociális jellegű, a termelő tevékenység (gazdaságosság, felhalmozás) sokszor alárendelődik egyes elosztási-fogyasztási szempontoknak (elsőbbséget kapnak bizonyos szociális megfontolások). Látványos példa erre az ún. *ellátási felelősség* kérdése.

A „létező szocializmus” államának „funkcióhalmozása” eleve kizárja a profitmaximalizálásra (ezért a gazdaságosság maximalizálására) való törekvést: a gazdasági hatékonyság, termelékenység szempontjait háttérbe szorítják, felülírják bizonyos lakosságellátási feladatok. Ez a hagyományosan *elosztási kérdés* már magát a *termelőtevékenységet is befolyásolja*. A vállalati és szövetkezeti termelés számos esetben központi utasítás alapján, előzetes megrendelésre történik. Magyarországon például egyes termelőegységeknek eleinte a Tervhivatal, a későbbiekben pedig a Belkereskedelmi Minisztérium – a felbecsült várható kereslet alapján – ellátási felelősséget írt elő: kötelesek a meghatározott mennyiségben olcsó árucikkeket leszállítani.¹⁰ Az előírás nemteljesítése esetén a vállalatok vezetőit szankcionálják. Egy 1988-as megállapítás szerint „a vállalatok és a minisztérium ellátási felelőssége mindmáig élő magatartási szabály marad”.¹¹ Ez pedig annak bizonyítéka, hogy a szociális közösség szempontjai magának a termelésnek a területén is tartósan érvényesülhettek.

A létező szocializmusnak ez a „szolgáló gazdasága” bizonyos alapfogyasztási cikkekre vonatkozóan tehát az alábbi algoritmust követi.

- A feltételezett szükségleteknek megfelelő központi megrendelés.
- A termelő vállalat részéről a megrendelt cikkek előállítására és a nagykereskedelemnek történő leszállítására.
- Állami rendelkezés az üzletek olcsó árukkal való folyamatos ellátására, és a lakosság igényei szerinti nyitva tartására.¹²

5. A „létező szocializmusban” a teljes foglalkoztatottságra való törekvés (így egyes munkahelyek ideológiai megfontolásból történő létrehozása) az állampolgárok vásárlói képességgel való „ellátását” is szolgálja. Gazdaságilag megalapozatlan, sőt kifejezetten diszfunkcionális munkahelyteremtéseket az a társadalompolitikai törekvés magyaráz, hogy mindenki rendelkezzen jövedelemmel (*legyen munkajövedelme*). (Ami egyúttal a megélhetési bűnözés megelőzésére is irányul.) A mesterséges munkahelyteremtések jelenségéhez kapcsolód-

dik egy további, a két rendszert megkülönböztető sajátosság. A „létező szocializmusban” jellegzetes tendenciaként érvényesül a következő: akinek nincs munkaviszonya (munkajövedelme), az közveszélyes munkakerülőnek minősül – bűnözőként kezelik és jogi eszközökkel lépnek fel vele szemben.

A vázolt jellemzők alapján a végső következtetés tehát így hangzik. Számos hasonlóság ellenére a kapitalizmus fogalmai nem alkalmasak (nem elégségesek) a „létező szocializmus” működésének megmagyarázására, lefedésére. Ezt a formációt *indokolatlan a kapitalizmusok közé sorolni, illetve minden további nélkül államkapitalizmusnak nevezni.*

Jegyzetek

- ¹ A *Baloldali Alternatíva Egyesülés* összejövetelén, 2019. december 21-én tartott előadás szerkesztett változata. Mondandóm során a „létező szocializmus” működésének szerkezetét több, a nyolcvanas évek elején keletkezett írásom, a „jóléti kapitalizmusét” pedig egy 1989-es elemzésem (Szolgáló állam és „szabadon lebegő” kormányzat. *Eszmélet*, 4. sz. [1990. tavasz], 4–24.) alapján fogom felvázolni. Hivatkozott írásaim a minerva-tuto.22web.org honlapon is elérhetők.
- ² Ezt a tartalmat jóléti redistribúciónak is nevezik. Vö.: Manchin Róbert – Szelényi Iván: Szociálpolitika az államszocializmusban. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa, 1990. 249.
- ³ Pl. Bossányi Katalin: *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*. Budapest, Láng, 198. 24.
- ⁴ Porosz Tibor: Tézisek a sztálinizmusról. *Eszmélet*, 4. sz. (1990. tavasz), 99.
- ⁵ Pl. Hegedűs András: Optimalizálás és humanizálás. Az irányítási rendszer korszerűsítéséről. *Valóság*, 1965. 3. sz. 18–32.; Erst Demokratie, dann Wirtschaftsreform. (Interjú Lukács Györggyel.). *Neues Forum*, XII. Jahr. Heft No. 195/II. Wien, Mitte März, 1970, 277.
- ⁶ Kornai János: Hatékonyság és szocialista erkölcs. *Valóság*, 1980. 5. sz. 20–21.
- ⁷ Pl.: A reformelképzelések három alaptípusáról. *Valóság*, 1986. 5. sz.
- ⁸ Nyolc tézis a magyarországi rendszerváltás kérdéséről. In *A kelet-közép-európai országokban zajló átmenet és a szociáldemokrácia*. Budapest, Kossuth, 1992.
- ⁹ Szelényi Iván: Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa, 1990. 9.
- ¹⁰ Egy 1969-es párthatározat megköveteli: „a termelő- és kereskedelmi vállalatok gondoskodjanak arról, hogy a tömegfogyasztás szempontjából olcsóbb cikkeket is folyamatosan lehessen vásárolni”. Karsai Gábor: *Ellátási felelősség vagy piacorientáció?* Budapest, KJK, 1988. 88.
- ¹¹ Karsai 1988, 95.
- ¹² „Az állami kiskereskedelmi szervezeteknek, a fogyasztási szövetkezeteknek gondoskodniuk kell arról is, hogy az üzleteket az ország minden területén a lakosság igényei szerint tartsák nyitva, és folyamatosan lássák el a szükséges árukkal” (Karsai 1988, 90.).